

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ

Τακτικού καθηγητοῦ τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας

ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ, ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΟΓΡΑΦΟΙ ΚΑΙ ΠΟΙΗΤΑΙ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΑΓΩΝΟΣ 1821-1830 *

Σεβασμιώτατε,
Κύριε Πρόεδρε,
Κύριε Πρύτανι,
Κύριοι Συνάδελφοι,
Κυρίαί, Κύριοι,

Ἡ ἐθνικὴ ἐορτὴ τῆς 25^{ης} Μαρτίου, ὡς συνδυάζεται μὲ τὴν θρησκευτικὴν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ πανήγυριν, δρῶναι τὰς ψυχὰς τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὰ μεγάλα καὶ τὰ σπουδαῖα. Ἀναπολοῦμεν ὄντως τὰ μεγάλα ὑποδείγματα τοῦ ἥρωισμοῦ καὶ τῆς θυσίας ἅτινα ἐπύργωσαν οἱ πρόπαπποι ἡμῶν καὶ δι' ὧν ἡλευθέρωσαν τὴν μικρὰν αὐτὴν γωνίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Εὐγνωμόνως δὲ ἀναμνησκόμενοι τῶν πολεμιστῶν, τῶν ἱερέων, τῶν διδασκάλων, τῶν πολιτικῶν τοῦ Ἀγῶνος, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τῶν συνταλαιπωρηθέντων ἀμάχων, ὑπερφηανεύομεθα καὶ δι' ὅσα μετ' αὐτοὺς οἱ πάπποι, οἱ πατέρες, οἱ ἀδελφοὶ καὶ ἡ γενεὰ ἡμῶν ἐπραξαν ὑπὲρ τῆς Πατρίδος, τῆς Ἑλευθερίας καὶ τῆς Παιδείας πρὸς ἐπέκτασιν, ὀργάνωσιν καὶ ἀσφάλειαν τῶν ἐπιτελεσθέντων ὑπὸ τῶν γιγάντων τοῦ 1821-1830. Ἀγωνιζόμενοι δὲ σκληρὸν τῆς ἐπιβιώσεως, τῆς προσαρμογῆς καὶ τῆς διαφυλάξεως τῆς Ἑλευθερίας ἀγῶνα, φρονηματιζόμεθα ἐκ τῆς ἱστορικῆς μνήμης μεγάλων πράξεων, μεγάλων μορφῶν.

Ἀναλαβὼν, ἀποφάσει τῆς Σ. Πανεπιστημιακῆς Συγκλήτου, νὰ εἴπω ὑμῖν τὸν προσήκοντα τῇ ἐορτῇ λόγον, ἐξέλεξα τὸ θέμα τῆς διαπραγματεύσεως δι' ἐλαχίστων τῶν περὶ τοὺς ἱστορικοὺς, ἀπομνημονευματογράφους καὶ ποιητὰς τοῦ Ἀγῶνος.

---

* Λόγος ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου κατὰ τὴν τελετὴν διὰ τὴν ἐθνικὴν ἐορτὴν τῆς 25^{ης} Μαρτίου 1966, ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ Προέδρου τῆς Βουλῆς κ. Παπασπύρου κ.ἀ. ἐπισήμων. Ἐπρολόγισεν ὁ Πρύτανης κ. Λεων. Φιλίππιδης.

Α'

Ἀπὸ τῆς αὐτῆς τῆς ἱστορίας του τὸ Ἔθνος ἡμῶν ἤρχισε παραδίδον εἰς τοὺς ἐπιγινομένους τὰ γεγονότα καὶ τὰ πρὸς αὐτὰ συμπλακέντα πρόσωπα, ὅσα ἦσαν ἄξια μνήμης. Εἵμεθα ὑπερήφανοι διότι ἡμεῖς ἐδιδάξαμεν εἰς τὸν κόσμον καὶ τῆς ἱστορίας τὴν μάθησιν καὶ τὴν αἰτιολόγησιν καὶ ἀξιολόγησιν τῶν γεγονότων, τῶν ὁποίων προέχει ἡ διὰ διασταυρώσεως καὶ ἐρεῦνης καὶ ἀξιοπίστων μαρτυριῶν ἀπακρίβωσις. Ἀπὸ τοῦ Ἡροδότου καὶ τοῦ Θουκυδίδου, διὰ τοῦ Ξενοφῶντος, τοῦ Ἀρριανοῦ καὶ τοῦ Πολυβίου μέχρι τοῦ Εὐσεβίου καὶ τοῦ Προκοπίου καὶ ἐκείθεν διὰ τῶν σπουδαίων ἱστορικῶν καὶ χρονογράφων τοῦ Βυζαντίου μέχρι καὶ Λαονίκου Χαλκοκονδύλου τοῦ Ἀθηναίου καὶ τοῦ τὰ μετὰ τὴν Ἀλωσιν ἱστορήσαντος Ἀθανασίου Ὑψηλάντου, δὲν ὑπάρχει αἰὼν ἀμνημόνευτος, ἔργον ἀνιστόρητον, προσωπικότης τεθαμμένη ἐπὶ 2500 περίπου ἔτη. Ἄνθρωποι τῆς δράσεως, ἡγεμόνες, στρατηγοί, ἱεράρχαι, γραφειοκράται, κατ' ἐπάγγελμα ἱστοριογράφοι συνετέλεσαν ὥστε νὰ φωτισθῇ ἡ Ἑλληνικὴ μία καὶ ἀδιαίρετος Ἱστορία ἐπὶ τρεῖς χιλιετηρίδας. Μολονότι δὲ αἱ καθ'αὐτὸ σπουδαὶ τῆς Ἱστορίας ὡς ἐπιστήμης δὲν ἀριθμοῦν βίον μεζζονα τοῦ ἑνὸς καὶ ἡμίσεος αἰῶνος, τὸ ἱστορικὸν παράδειγμα ἔκειτο πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων, οὔτινες ποικιλοτρόπως διέσωσαν τὰ γεγονότα τῆς Πολιτικῆς, τῆς Πατριαρχικῆς, τῆς στρατιωτικῆς τῶν ἱστορίας, ἔδωκαν δὲ εἰς τὸν Ἑλληνικὸν Λαὸν τὴν εὐκαιρίαν διὰ πολυτίμου λαϊκοῦ βιβλίου, τοῦ Χρονογράφου τοῦ Ψευδο-Δωροθέου, ν' ἀνατρέχῃ εἰς τὰ βάθη τῶν αἰώνων, τὰ κατορθώματα τῶν Ἀνατολικῶν Λαῶν καὶ τὰ κατὰ τοὺς Ἑλληνας, Ρωμαίους, Βυζαντινοὺς, Τούρκους, Ρώσους, Ἑνετοὺς κ.ἄ. λαούς. Ἡ Ἑλληνικὴ Παιδεία εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία ἐπανεφέρεν εἰς τὴν γνῶσιν ἱστορικοὺς συγγραφεῖς ἐνδόξους καὶ ἱστορικός πηγὰς ἀθανάτους, ὡς ὁ Ὅμηρος. Αὐτὴ διεμόρφωσε τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν καὶ τὴν συναίσθησιν, ὅτι ἡ Ἐπανάστασις τοῦ 1821 *«μεγάλῃ τε ἔσεται καὶ ἀξιολογωτάτῃ τῶν προγεγενημένων»* κινήματων κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν, δι' ὧν τὸ Ἔθνος ἐκινήθη νὰ ἐπανεύρῃ τὸν ἑαυτὸν του καὶ νὰ συγχορεύσῃ εἰς τὴν μεγάλῃν ὁμάδα τῶν πεφωτισμένων λαῶν.

Οὐδόλως λοιπὸν περιέργον ἂν τὰ μεγάλα κατορθώματα τῆς ἀλώσεως τῆς Τριπολιτσᾶς ἢ τῆς Κορίνθου ἢ ἡ πτώσις τοῦ Μεσολογγίου ἢ ἡ πολιορκία τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἡ μάχη τοῦ Φαλήρου, οἱ ναυτικοὶ ἄθλοι τοῦ Κανάρη, τοῦ Μιαούλη καὶ τοῦ Πιπίνου, ἡ δρᾶσις τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, ἡ συμβολὴ τῶν πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἀρχόντων εἰς τὸν Ἀγῶνα, ὁ ρόλος τῆς Χαλκιδικῆς, τῆς Ὑδρας, τῶν Σπετσῶν, τῆς Κρήτης, τῆς Κάσσου, αἱ καταστροφαὶ τῆς Χίου καὶ τῶν Ψαρῶν, ἀλλὰ καὶ ἀτυχήματα, καὶ ὁ ἐμφύλιος σπαραγμὸς καὶ αἱ διαμάχαι τῶν προγόνων μας ἐκαθρεπίσθησαν εἰς

ἔργα μικρὰ ἢ μεγάλα, σύμμετρα ἢ μὴ πρὸς τὸν ὄγκον τῶν καὶ τὴν σημασίαν τῶν, ἐνδεδυμένα ἀπλοῦν ἢ πολυτελῆ λεκτικὸν χιτῶνα καὶ σχετιζόμενα εὐθὺς πρὸς τὰ πράγματα ἢ καὶ πρὸς τὰς ἰδίας ἀπόψεις τῶν ἱστορούντων καὶ τῶν εἰς οὓς ἀφερόων¹.

Γενικῶς εἰπεῖν ὀφείλομεν νὰ διακρίνωμεν πρῶτον μεταξὺ τῆς ἀπροσώπου ἱστορίας τῆς γραφείσης εἴτε διαρκούσης τῆς Ἑπαναστάσεως διὰ νὰ πληροφορηθῇ ὁ κόσμος περὶ αὐτῆς, εἴτε μετὰ τὰ γεγονότα πρὸς τοποθέτησιν τῶν συμβάντων εἰς ἓν σχῆμα ἐξυπηρετοῦν τὴν δικαίωσιν τῶν προσπαθειῶν τῆς Φυλῆς. Δεύτερον μεταξὺ τῆς προσωπικῆς ἱστορίας τὴν ὁποίαν ἠθέλησαν ὠρಿಸμέναι κατηγορίαι ἀγωνιστῶν νὰ σφραγίσουν διὰ τῶν ἀτομικῶν τῶν ἐκδοχῶν. Καὶ τρίτον μεταξὺ τῶν ἀπομνημονευμάτων τὰ ὁποῖα ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ὑψηγορεύθησαν ἢ ἐγράφησαν ἀπὸ δρώντα πρόσωπα, ἅτινα διεδραμάτισαν σημαντικὸν πῶς ῥόλον εἰς τὰ πράγματα καὶ τῶν ἀπομνημονευμάτων τῶν πλεον ἀμερολήπτων γραφειοκρατῶν ἢ ξένων συγγραφέων ἢ δημοσιογράφων, οἵτινες, εὐρεθέντες ἀναμειγμένοι εἰς τὸν ῥοῦν τοῦ ἱστορικοῦ ποταμοῦ τοῦ '21, ἠθέλησαν ν' ἀποδώσουν τὰς αὐξομειώσεις καὶ τὰς ἐπιρροὰς τὰς ὁποίας ἀντελήφθησαν, ὅπου πάντως αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ἐλάχιστον συνετέλεσαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν γεγονότων.

"Ἀπαξ ἐπιτευχθέντος τοῦ σκοποῦ, ἀναγνωρισθείσης δηλονότι τῆς ἐλευθερίας εἰς τὸ μικρὸν Ἑλληνικὸν Βασίλειον, ὁ καθεὶς διὰ λόγους δικαιοσύνης καὶ φιλοτιμίας συνάμα ἠθέλησε νὰ διασφαλίσῃ τὴν φήμην του καὶ τὰς ὑπηρεσίας του. Δὲν εἶναι ἄπορον πῶς ὁ Γ. Τερτσέτης παρεκίνησε τὸν Θεόδωρον Κολοκοτρώνην νὰ ὑπαγορεύσῃ τὴν Διήγησιν τῶν Συμβάντων τῆς Ἑλληνικῆς Φυλῆς καὶ προεκάλεσε καὶ ἄλλων ἀγωνιστῶν τὴν διατύπωσιν τῶν ἀναμνήσεων, οἱ περὶ τὸν Μαυροκορδατὸν πολιτικοὶ εὖρον διέξοδον διὰ τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑπαναστάσεως τοῦ Σπ. Τρικοῦπη, ἐνῶ ἡ οἰκογένεια Ὑψηλάντη ἐχρησιμοποιοῖ τὸν ρωσόφιλον Ἰωάννην Φιλήμονα, τὸ μὲν διὰ ν' ἀπομνημονεύσῃ τὴν τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας σύστασιν καὶ δραῖσιν, τὸ δὲ διὰ νὰ δώσῃ τὰ ἐξαγόμενα ἐκ τῆς ἰδίας τῶν σκοπιᾶς τῶν κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν γεγονότων. Οὐδὲ ἄπορον εἶναι πῶς προσωπικότητες ἐπιζήσασαι οἷαι ὁ μυστηριώδης ἐκεῖνος Χριστόφορος Περραιβός, ὁ Ἀθαν. Ξόδιλος, ὁ Ἐμμ. Ξάνθος ἔγραψαν Ἱστορίας ἢ Ἀπομνημονεύματα τῶν ὧσων εἶδον καὶ ἔπραξαν, διὰ νὰ ἀσφαλίσουν ἑαυτοὺς ἢ μειώσουν τοὺς ἄλλους. Φυσικὸν φαίνεται εἰς ἐμὲ ὅτι οἱ πλείονες τῶν ἱστοριογράφων καὶ ἀπομνημονευματογράφων εἶναι Πελοποννήσιοι ἢ ἀναφέρονται εἰς τὰ γεγονότα τῆς Πελοποννήσου, ἢ ὥς ἐκεῖ δράσαντες ἢ ὥς γραμματεῖς καὶ ἐν τῷ περιβάλλοντι τῶν Μοραῖτῶν διατελέσαντες, οἱ οὖν Ἀμβρόσιος Φραν-

1. Βλ. τὴν σημείωσιν ἐν τέλει (σ. 299).

τῆς (1778-1851, 'Ιστορία τῆς ἀναγεννηθείσης 'Ελλάδος, 1839), ὁ Νικ. Σπηλιάδης (1785-1862, 'Απομνημονεύματα, Α'-Γ', 1851-1857), ὁ Φώτιος Χρυσανθόπουλος ἢ Φωτάκος (1798-1878), ὁ Παλαίων Πατρῶν Γερμανὸς (1771-1826), ὁ Κανέλλος Δηλιγιάννης (1780-1862), ὁ Γενναῖος Κολοκοτρώνης (1805-1868, 'Υπόμνημα, 1848), ὁ Παναγιώτης Παπατσώνης († 1888), ὁ 'Αναγνώστης Κοντάκης (1782-1854). Ὁ Μοριάς διεξέδκει τὰ πρωτεῖα τῶν θυσιῶν τοῦ 'Αγῶνος. 'Ανάλογος ἐξήγησις δύναται νὰ δοθῇ εἰς τὰς συγγραφὰς τῶν Ρουμελιωτῶν καὶ τῶν ἄλλων βορειοτέρων 'Ελλήνων, οἱ ὅποιοι δὲν ἠθέλησαν νὰ παροραθοῦν αἱ ὑπηρεσίαι τῆς Στερεᾶς, τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς 'Ηπείρου. Ὁμοίως καὶ αἱ ναυτικαὶ νῆσοι δι' ἀνθρώπων τῶν ἠθέλησαν νὰ διασώσουν τὴν φήμην καὶ τὰς ὑπηρεσίας τῶν πρὸς τὴν Πατρίδα. Οὐδὲ παράξενον φαίνεται εἰς ἡμᾶς ὅτι οἱ περὶ τὸν 'Εμμ. 'Αντωνιάδην Κοῦτες, μὴ ἱκανοποιούμενοι ἀπὸ ὅσα μέχρι τῆς ἡμέρας εἶχε γράψει περὶ τῆς μεγαλονήσου ὁ πατριώτης τῶν Ζαχαρίας Πρακτικίδης ἢ ὁ μὲ δυσμενὲς ὄμμα ἰδὼν αὐτοὺς Τρικούπης, παρεσκεύασαν τὰ τοῦ Κυριακοῦ Κριτοβουλίδου 'Απομνημονεύματα περὶ τοῦ Πολέμου τῶν Κρητῶν μετὰ τῶν σχετικῶν ἐγγράφων, ἀναλόγων πρὸς ὅσα ἤδη ὁ Χῖος 'Ανδρέας Μάμουκας (1801-1884) εἶχεν ἀρχίσει νὰ συλλέγῃ καὶ ἐκδίδῃ, διὰ νὰ παρᾶσχῃ ἀκριβῆ τινα βάσιν καὶ σταθερὰν τῆς ὀργανώσεως τῆς 'Επανάστασεως. Πολλὰ ἀπὸ τὰς συγγραφὰς αὐτὰς ἀνατρέχουν εἰς γεγονότα προγενέστερα τοῦ 'Αγῶνος, εἰς τὰς συγκρούσεις τοῦ 'Αλῆ πασσᾶ με τοὺς Σουλῶτας π.χ. καὶ ἄλλα κινήματα τῆς προηγηθείσης τοῦ 1821 τριακονταετίας.

'Επόμενον δ' ἦτο ὅτι πᾶσα δημοσίευσις ἱστορικῆς διατριβῆς, ἀναφερομένης εἰς τὴν 'Επανάστασιν, προεκάλει δημοσιογραφικὰς ἀντιδράσεις, ἐκδοσιν φυλλαδίων, λιβέλων ἢ καὶ παρασκευὴν ἀπαντήσεως ὑπὸ τύπον νέας ἱστορικῆς διατριβῆς.

'Εξ ὅλης αὐτῆς τῆς πολυποικίλου ὕλης μικρὸν μέρος ἐδημοσιεύθη διαρκοῦντος τοῦ 'Αγῶνος, ὡς ἡ γαλλιστὶ ἐκδοθεῖσα ἐν Παρισίοις τοῦ 'Αλεξάνδρου Σούτσου 'Ιστορία τῆς 'Ελληνικῆς 'Επανάστασεως (1829), ἐνῶ ἱκανοὶ ξένοι ἐξέδιδον ἐκτενῆ συγγράμματα εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν, διὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὴν διεθνὴ περιέργειαν καὶ νὰ διαφωτίσουν τοὺς ὁμοεθνεῖς τῶν περὶ τῶν συμβάντων ἐν 'Ανατολῇ. 'Επειδὴ καὶ οἱ ξένοι δὲν ἦσαν πάντοτε ἀκριβολόγοι, ἔπρεπε καὶ αὐτῶν αἱ ἀπόψεις πολλάκις νὰ ἀναιτραποῦν.

Θὰ ἦτο ἀδύνατον ἐδῶ νὰ δοθῇ ἐκτενεστέρα εἰκὼν τῆς ὅλης αὐτῆς ἱστοριογραφίας καὶ παραδόσεως ἀναμνήσεων τῆς 'Επανάστασεως καὶ δὴ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ τὰς Νήσους, ὅταν μάλιστα τὰ τοῦ 'Αγῶνος γεγονότα πολλάκις συμπλέκονται μετὰ τὰ ἐπακολουθοῦντα τῆς βασιλείας τοῦ Ὁθωμανοῦ, ὅτε καὶ ἡ διήγησις ἀναδρομικῶς ἐπηρεάζεται ἐξ αὐτῶν.

Πρὸς μόρφωσιν ὅμως ἰδέας τινὸς περὶ τῶν ἱστορικῶν τῆς Ἐπαναστάσεως, λέγω ὀλίγα τινὰ περὶ σπουδαίου ἀνδρὸς τοῦ Σπυρίδωνος Τρικούπη (1788-1873), πατρὸς μὲν τοῦ περιουήμου πολιτικοῦ, συγγενοῦς δὲ τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, πρωθυπουργεύσαντος ἐνωρὶς τοῦ Κράτους, ἀπὸ πολιτικῆς δὲ σκοπιᾶς δυναμένου ἄριστα νὰ ἴδῃ τὰ τῆς Ἐπαναστάσεως, τῆς ὁποίας οὐδὲ ἡ στρατιωτικὴ δρᾶσις διέφυγεν αὐτόν. Εἶναι δὲ ὁ Σπυρίδων Τρικούπης παιδείας μεστός, προοδευτικὸς διὰ τὴν ἐποχὴν του καὶ ἐγγύτατα ἴσταιται πρὸς τοὺς πρωτεργάτας τοῦ Ἀγῶνος καὶ τοὺς πρωταγωνιστάς. Μελετητὴς τοῦ Θουκυκίδου καὶ τοῦ Πλουτάρχου, τῶν ὁποίων ἀναφέρει χωρία εἰς τὴν Ἱστορίαν του, δὲν ἀποβλέπει εἰς ἐξωτερικὴν μίμησιν τῶν ἀρχαίων ἱστορικῶν. Ἡ ὀριστικώτερα μορφή τοῦ τετρατόμου συγγράμματός του ἐδημοσιεῦθη μόλις τὸ 1860, τριακονταετιᾶν ὀλην μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν, ὅτε ἐλάχιστοι τῶν σπουδαίων ἀγωνιστῶν ἐπέζων, εἰδικῶς δ' οἱ στρατιωτικοὶ εἶχον πρὸ πολλοῦ ἐκλείψει. Ἐν προλόγῳ ὁ Τρικούπης δικαιολογεῖται διατὶ συνέγραψε τὴν ἱστορίαν, ἐπικαλούμενος τὸν Θουκυδίδην: «Οἱ παρόντες τοῖς ἔργοις ἐκάστοις σὺ ταῦτ' ἢ περὶ τῶν αὐτῶν λέγουσιν, ἀλλ' ὡς ἐκατέρωθεν τις ἐνδοίας ἢ μνήμης ἔχει». Ἐπαινεῖ τοὺς ἀγαθοὺς, ψέγει τοὺς κακοὺς, ἐπιρρίπτει δὲ τῶν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Ἐπαναστάσεως ἀθεμιτουρηγμάτων τὴν εὐθύνην εἰς τοὺς κατακτητάς, ὀνομάζων αὐτὰ «μαθήματα τῆς τουρκικῆς σχολῆς καὶ ἀποκνήματα τῆς δουλείας». Δικαιολογεῖ τὴν ἀπλὴν γλῶσσαν εἰς τὴν ὁποίαν γράφει. Ὁ ἴδιος ὁ Τρικούπης χαρακτηρίζει τὸ ἔργον του ὡς «ἐξιστόρησιν τῶν ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος μεγάλων συμφορῶν καὶ μεγάλων ἀνδραγαθημάτων τῶν συγχρόνων ὁμογενῶν, ὧν ἡ μνήμη, δι' ὅσα ὑπὲρ ἀναστάσεως τῆς πατρίδος καρτεροψύχως ὑπέμειναν ἢ φιλοκινδύνως κατώρθωσαν, διαμένει ἐν γενεαῖς καὶ τὸ ὄνομα ζῇ ἐν εὐλογίαις». Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ δυσπιστία τοῦ Τρικούπη πρὸς τὰ ἀρχεῖα, τὰ ὁποῖα σήμερον ὑπερεκτιμῶμεν καὶ ἐκδίδομεν ἄνευ δισταγμοῦ ὡς ἱστορικὰς πηγάς: «Ἀλλὰ τίς ἀγνοεῖ (λέγει ὁ Τρ.) ὅτι τὰ ἔγγραφα ταῦτα, ἐξ αἰτίας τῶν περιστάσεων, διηγοῦνται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἄλλ' ἀντ' ἄλλων, ποτὲ μὲν ἐν γνώσει ποτὲ δ' ἐν ἀγνοίᾳ τῆς ἀληθείας; Ποίας λοιπὸν πίστεως ἡμπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ἱστορία γραφεῖσα τοιοῦτοτρόπως, ὃ ἐστὶν ἀνεξέλεγκτος, ἀναπόδεικτος καὶ ὑποπτος;». Ὅμως καὶ ἡ μνήμη ἀλλοιοῦται καὶ ἡ γραπτὴ διὰ τῶν ἐγγράφων παράδοσις ἀναγκαῖον εἶναι νὰ ἐλέγχεται ὅπως διασταυροῦνται αἱ προφορικαὶ μαρτυρίαι.

Ὁ Τρικούπης, ὡς εἶναι γνωστόν, συμπράττων μὲ τὸν ἀγγλόφιλον Μαυροκορδάτον, ἀνῆκεν εἰς τὴν πολιτικὴν μερίδα. Ἡ ἱστορία του ἐν τούτοις εἶναι σπουδαία διὰ τὴν ἐναργὴ διάκρισιν τὴν ὁποίαν ἐπιχειρεῖ ὁ συγγραφεὺς τῆς μεταξὺ στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν ἀνὰ τὰς διαφόρους ἑλληνικὰς ἐπαρχίας καὶ διὰ τὰς εἰδήσεις περὶ ρυθμίσεως τοῦ πολιτεύματος. Δὲν διαθέτει τὸν εἰρωνικὸν τόνον τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Νικολάου Δραγοῦμη,

οὐδὲ ἀντιδικεῖ πρὸς τινὰ ἐμφανῶς ὁ Τρικούπης, ἀλλ' ἡ πρᾶξις περιγραφικὴ τοῦ δύνανται εἶναι ἀξιόλογος. Ἡ σαφήνεια ἀμιλλᾶται προσπλάθειαν δικαιοκρισίας, διαφανομένην εἰς τοὺς χαρακτηρισμοὺς - προσωπογραφίας τοῦ Ζαήμη, τοῦ Λόντου, τοῦ Κολοκοτρώνη (ἐν ἀρχῇ τοῦ Δ' τόμου), ἐνῶ περὶ τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ οὐδὲν ἄλλο εὑρεῖ νὰ γράψῃ εἰμὴ ὅτι «Ὅλη ἡ δόξα τοῦ πρωταγωνιστοῦ τούτου ἀνέτειλε καὶ ἔδυσσε τὰς πρώτας ἡμέρας τῆς Ἐπαναστάσεως»¹. Ἡ ἱστορικὴ πείρα ἔφερε τὸν συγγραφέα νὰ γράψῃ περὶ τὸ τέλος τῆς πολυμόχθου συγγραφῆς του τὰ ἀκόλουθα: «Δίκαιον εἶχεν ὁ Πλούταρχος εἰπὼν *πάντη χαλεπὸν καὶ δυσθῆρατον ἱστορίᾳ τάληθέα, ὅταν οἱ μὲν ὕστερον γεγονότες τὸν χρόνον ἔχωσιν ἐπιπροσθοῦντα τῇ γνώσει τῶν πραγμάτων, ἡ δὲ τῶν πράξεων καὶ τῶν βίων ἡλικιώτις ἱστορία τὰ μὲν φθόνοισι καὶ δυσμενείαις, τὰ δὲ χαρίζομένη καὶ κολακεύουσα λυμαίνεται καὶ διαστρέφει τὴν ἀλήθειαν*»².

Ἐὰν ἦτο ὑποχρεωμένος τις νὰ ἐκλέξῃ μεταξὺ τῶν ἀπομνημονευματογράφων ἓνα, θὰ ἔπρεπε, χωρὶς νὰ παρορᾷ τὴν ἀξίαν τῶν συγγραφῶν τοῦ Σπυρομήλιου ἢ τοῦ Σπηλιάδη ἢ τοῦ Φωτάκου ἢ ἄλλων τινὸς τῶν σπουδαίων ἀγωνιστῶν καὶ καλαμαράδων τοῦ 'Ιεροῦ 'Αγῶνος, νὰ περιορίσῃ τὴν τελικὴν ἐκλογὴν μεταξὺ τριῶν: τοῦ Ν. Κασομούλη (Α' - Γ', 1940 - 1942), ἀνδρὸς Μακεδόνης, γραφειοκράτου καὶ πολεμιστοῦ, γνωρίσαντος καλῶς τὰ κατὰ τὴν κλεφτουριὰν καὶ τὰ καπετανάτα καθὼς καὶ τὰ ἔξω τοῦ Μοριά γεγονότα, τοῦ Γεωργίου Τερτσέτη, γνωστοῦ δικαστικοῦ καὶ λογοτέχνου, διατάξαντος, σὺν τοῖς ἄλλοις, ὡς εἵπομεν ἥδη, καθ' ὑπαγόρευσιν εἰς ἀπλὴν γλῶσσαν τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Κολοκοτρώνη, καὶ τοῦ Ρουμελιώτου ἀγωνιστοῦ Γιάννη Μακρυγιάννη, τοῦ ὁποῦ τοῦ τὰ Ἀπομνημονεύματα κατέστησαν κατὰ τὸν αἰῶνα μας πασίγνωστον καὶ ἀγαπητὸν ἀνάγνωσμα, πολλάκις δὲ καὶ πρόσχημα πολεμικῆς ἐπὶ συγχρόνων γεγονότων.

Καὶ περὶ μὲν τῶν ἀπομνημονευμάτων ὅσα ἐξεμαίευσεν ὁ Τερτσέτης σιγῶ, εὐλαβούμενος τὴν μνήμην καὶ ἐκείνου καὶ τῶν μεγάλων ἡρώων εἰς τοὺς ὁποίους ἀναφέρονται, τοῦτο μόνον λέγων, ὅτι τὴν μέχρι ξηρότητος λιτότητα καὶ ἀπλότητά των παρακολουθεῖ τόση ἀκρίβεια ὅση ἡ τοποθέτησις ἔναντι τῶν προσώπων τοῦ 'Αγῶνος καὶ τῶν κατ' αὐτὸν παθημάτων των συνεχόρουν εἰς τε τοὺς διηγουμένους καὶ τὸν διασκευάσαντα τὰς διηγήσεις αὐτῶν. Ὁ Κολοκοτρώνης ὑπαγορεύων φαίνεται ὅτι μετριάξει τὰς ἀκρότητας τῶν ἐνεργειῶν του καὶ λειαινέει τὰς δευτέρας τῆς δράσεώς του.

Περὶ δὲ τῶν ἄλλων κειμένων λέγω σήμερον τοῦτο: Ὅτι κοινὸς ἐκδό-

1. 'Ιστορία Δ', σ. 21.

2. Αὐτόθι, σσ. 388 - 389.

της αὐτῶν ὑπῆρξεν ὁ ἱστοριοδίφης Γιάννης Βλαχογιάννης, ὁ ὁποῖος τὰ ἐπρολόγισε καὶ ὑπεμνημάτισεν, ἀποδεδειγμένως δὲ ἀνέπτυξε τὸ κείμενον τοῦ Κασομούλη δι' ἀπαραδέκτων προσθηκῶν καὶ ἄλλων ἀναπτύξεων, τὰς ὁποίας ἐσήμανε δι' ἀγκυλῶν.

Καὶ τοῦ μὲν Κασομούλη τὸ κείμενον ἐσώθη χειρόγραφον καὶ διησφαλίσθη, τὸ δὲ τοῦ Μακρυγιάννη κατεστράφη ὑπὸ ἀγνώστους συνθήκας. Ὡς ἐκ τούτου δὲν γνωρίζομεν πῶς ἀκριβῶς εἶχον τὰ γραφέντα ὑπὸ τοῦ Μακρυγιάννη εἰς τὸ χειρόγραφον του, ἐκτὸς ἐλαχίστου κειμένου (ὅπου ὑπάρχει φωτογραφία) καὶ ποῖα εἶναι αἱ προσθήκαι τοῦ Βλαχογιάννη. Πολὺ δὲ φοβοῦμαι ὅτι καὶ δὲν θὰ μάθωμεν ποτὲ εἰς ποῖον ἐκ τῶν δύο ὀφείλεται ἡ λογοτεχνικὴ ὑφή καί, ὑποψιάζω, βαρύτεροι κατὰ τῶν Μοραϊτῶν χαρακτηρισμοὶ τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου. Καὶ ἡ μὲν γλωσσικὴ μορφή, τὸ ὕψος καὶ ἡ καλλιέργεια εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ἀνεξάρτητα τῆς ἀληθείας καὶ ἄσχετα πρὸς τὴν δικαίαν κρίσιν καὶ τὴν στεγανὴν μνήμην. Ἐὰν δὲ ἡ ἐπέμβασις τοῦ ἐκδότου ἔφθασε καὶ εἰς παραλείψεις, ἢ εἰς τὴν παρεμβολὴν ἢ διόρθωσιν ἱστορικῶν γεγονότων ἢ ἐιδήσεων, χαρακτηρισμῶν καὶ σκέψεων, τοῦτο μένει μόνον ὡς ὑπόθεσις, ὑποχρεούμεθα δὲ σήμερον νὰ δεχώμεθα ὅτι ὁ αὐθορμητισμὸς, ἡ ἀφέλεια, ἡ ζωηρότης, ὁ δυναμισμὸς τῶν ἐν λόγῳ ἀξιοσπουδαστῶν Ἀπομνημονευμάτων ἀνῆκουν ὄντως εἰς τὸν Μακρυγιάννην, ὁ ὁποῖος καὶ ὡς ἦρως καὶ ὡς ἀπόμαχος ἔδειξεν ἀνάλογα προσόντα.

Ὁ Βλαχογιάννης διαρεῖ τοὺς ἀπομνημονευματογράφους τοῦ Ἀγῶνος εἰς λογίους καὶ ἀπαιδεύτους, ἱσχυρίζεται δὲ ὅτι ὁ «ἀσπούδατος» Μακρυγιάννης ἔγραψεν αὐθορμήτως καὶ χωρὶς οὐδενὸς τὴν παρόρμησιν. Ἄλλ' ἂν τις λάβῃ ὑπ' ὄψιν ὅτι τ' Ἀπομνημονεύματα καλύπτουν μέγα μέρος τῆς Ὁθωνικῆς περιόδου καὶ σχετίζονται πρὸς τὰ πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1843, ἐξηγεῖται διατὶ διεφυλάχθησαν μυστικά καὶ δὲν ἐδημοσιεύθησαν ζῶντος τοῦ ἀγωνιστοῦ. Εἶχεν ἄλλας εὐκαιρίας ὁ Μακρυγιάννης διὰ νὰ σύρται εἰς τὰ δικαστήρια διὰ δημοσιεύματα καὶ χαρακτηρισμοὺς τῶν ἀντιθέτων του, ἢ δὲ τυχὸν δημοσίευσις τῶν Ἀπομνημονευμάτων, τὰ ὁποῖα σήμερον θαυμάζονται τυφλῶς ὡς γλωσσικὸν ἰδίῳ μνημεῖον, θὰ ἐπέσυρε θύελλαν διαμαρτυριῶν καὶ καταγγελιῶν τῶν εἰς οὗς ἀφεώρων ζώντων καὶ τῶν οἰκογενειῶν ἀφηρωισθέντων προσώπων, τῶν ὁποίων τὸ Ἔθνος παρεῖδε τὰ ἐλαττώματα καὶ ἐτίμησε τὰς ἀναμφισβητήτους ὑπηρεσίας! Ὁ Μακρυγιάννης ἤρχισε γράφων τὸ 1829, αἱ δ' ἀναμνήσεις του ἀρχόμεναι ἀπὸ τοῦ 1797 φθάνουν μέχρι τοῦ 1851. Ἀπὸ τὸν πρόλογόν του φαίνεται ὅτι γράφει τὰ παλαιὰ διὰ νὰ διορθώσῃ τὰ σύγχρονά του, κακῶς ἔχοντα: «ἀγαναχτῶντας καὶ ἐγὼ ἀπὸ οὐλα αὐτὰ, ὅτι ζημιώσαμε τὴν πατρίδα μας πολὺ καὶ χάθηκαν καὶ χάνονται τόσοι ἀθῶοι ἄνθρωποι, σημειῶνω τὰ λάθη ὁλωνῶν καὶ φτάνω ὡς τὴν σήμερον ὁποῦ... εἴμαστε σὲ τούτῃ τὴν ἀθλία κατάστασιν καί, κιντυνέομεν νὰ χαθοῦμεν... γ ρ ε φ ω μ ε π ο λ λ ἡ ἀ γ α ν ἀ

χτησιν ἀναντίον τῶν αἰτίων»¹. Οἱ χαρακτηρισμοὶ ἀφοροῦν καὶ εἰς τοὺς προαποθανόντας καὶ εἰς τοὺς ἐπιζῶντας. Εἶναι μία στάσις ἀπέναντί των καὶ ἔτσι κατανοεῖται, θέσις ρουμειώτικη, ἡγανακτιμένου ἀλλὰ γενναίου ἀνδρὸς καὶ ἀπεριφράστου, φιλελευθέρου, μαχητοῦ καὶ ἀντιθέτου πρὸς τὸν δρόμον τὸν ὁποῖον ὠδηγήθη ἡ 'Ελλάς διὰ τῶν Βαυαρῶν καὶ τῶν πρὸς αὐτοὺς προσκειμένων πολιτικῶν τε καὶ ἀγωνιστῶν. Ὁ Μακρυγιάννης ἐγίνεν ὁ κατήγορος πάντων σχεδὸν τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν τοὺς ὁποίους συνήνητησεν εἰς τὴν ζωὴν του καὶ ἡ διήγησίς του δὲν συντελεῖ ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἱστορικὴν καθιέρωσιν τῶν εἰς οὓς ἀναφέρεται. Δὲν ἐφείσθη πικρῶν χαρακτηρισμῶν, δὲν ἐλησμόνησε, δὲν ἐσυγχώρησε, δὲν κατενόησεν ἀνθρωπίνως ἀδυναμίας. Ἡ ἄγρυπνος αὐτῇ συνειδήσις, ἡ ζῶσα αὐτῇ ἀπαρέσκεια εἶχεν ὅμως ὥς μέγα πρότυπον τοὺς ἀρχαίους ἥρωας καὶ πολιτικούς τῆς 'Ελλάδος, τοὺς ὁποίους, ἐκείνους μόνους, ἐθεώρει ἀσικιάστους, ἀνυπερβλήτους, ἐκπροσώπους τῆς 'Αρετῆς. Ἴδου ἀποσπάσματα ἐκ τῶν ἀπομνημονευμάτων του ἀναφερόμενα εἰς τοὺς μεγάλους καὶ ἀρχαίους προγόνους καὶ δικαιοῦντας τὰς προθέσεις τοῦ συγγραφέως των:

«Ὅλοι οἱ προκομμένοι ἄντρες τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων, οἱ γεναῖγοι ὅλης τῆς ἀνθρωπότης, ὁ Ἀνκοῦργος, ὁ Πλάτων, ὁ Σωκράτης, ὁ Ἀριστείδης, ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ Λεωνίδα, ὁ Θρασύβουλος, ὁ Δημοστένης κ' οἱ ἐπίλοιτοι πατέρες γενικῶς τῆς ἀνθρωπότης κοπιᾶζαν καὶ βασανίζονταν νύχτα καὶ ἡμέρα μ' ἀρετῇ, μὲ 'λικρίνειαν, μὲ καθαρὸν ἐνθουσιασμόν νὰ φωτίσουνε τὴν ἀνθρωπότη καὶ νὰ τὴν ἀναστήσουν νὰ 'χῇ ἀρετὴ καὶ φῶτα, γενναιότητα, καὶ πατριωτισμόν... Ἔντυναν τοὺς ἀνθρώπους ἀρετῇ, τοὺς γύμνωναν ἀπὸ κακῇ διαγωγῇ... καὶ γένονταν δάσκαλοι τῆς ἀλήθειας»².

Καὶ περαιτέρω: «Πᾶμε... νὰ ἰδοῦμεν τοὺς παλιούς τοὺς Ἕλληνες εἰς τὸ μέρος ὅπου κατοικοῦνε (τὸν Ἄδην) νὰ βροῦμε τὸ γέρο Σωκράτη, τὸν Πλάτωνα, τὸ Θεμιστοκλῆ, τὸ λεβέντη Λεωνίδα καὶ νὰ τοὺς ποῦμε τίς χαροποιῆς εἰδήσεις ὅτι ἀναστῆθηκαν οἱ ἀπόγονοί τους... Δι' αὐτοὺς ἦταν τὰ ἔργα τους ἀγῶνες τῆς ἀρετῆς. Διὰ τοῦτο θέλησε ὁ Θεὸς ὁ δίκιος κ' ἀνάστησε καὶ τοὺς ἀπογόνους τους...»³.

«Ἐσὺ, Κύριε, θ' ἀναστήσης τοὺς πεθαμένους Ἕλληνες, τοὺς ἀπογόνους αὐτῶν τῶν περιφημῶν ἀνθρώπων, ὅπου στόλισαν τὴν ἀνθρωπότη μ' ἀρετῇ. Καὶ μὲ τὴ δύναμί σου καὶ τὴ δικαιοσύνη σου θέλεις νὰ ξαναζωντανέψης τοὺς πεθαμένους· καὶ ἡ ἀπόφασί σου ἡ δίκια εἶναι νὰ μεταειπωθῇ Ἑλλάς, νὰ λαμπρυνθῇ αὐτῇ καὶ ἡ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ καὶ νὰ ἐπάξουν οἱ τίμιοι καὶ οἱ ἀγαθοὶ ἄνθρωποι, ἐκεῖνοι ὅπου περασπίζονται τὸ δίκαιον»⁴.

1. Μακρυγιάννη, 'Απομνημονεύματα', Α', σ. 101.

2. Αὐτόθι, Β', σ. 51.

3. Αὐτόθι, Β', σ. 53.

4. Αὐτόθι, Β', σ. 54.

«Γενναῖοι προπατέρες, Μιλτιάδη, Θεμιστοκλή, 'Αριστείδη, Λεωνίδα, κί' ἐπὶλοιποὶ γενναῖοι ἄντρες, μὴν περιφανέεστε ὅπου κάμετε τόσα μεγάλα καὶ γενναῖα κατορθώματα καὶ σᾶς ἐγκωμιάζουν ὅλος ὁ κόσμος. Δὲν τὰ κάμα-
τε ἐσεῖς μόνοι σας' οἱ στρατιωτικοὶ καὶ οἱ πολιτικοὶ σᾶς βοηθοῦσαν, σᾶς
βοηθοῦσαν οἱ φιλόσοφοι μ' ἀρετή, μὲ φῶτα πατριωτικά. 'Εκεῖνοι εἶχαν ἀρετὴ
καὶ φῶτα, ἐσεῖς γενναιότητα καὶ καθαρὸν πατριωτισμόν. Καὶ δι' αὐτὸ δοξα-
στήκατε»¹.

Β'

Δύο εἶναι οἱ κατ' ἐξοχὴν ποιηταὶ τοῦ 'Αγῶνος, οἱ ἐν τῇ συνειδήσει
τοῦ 'Εθνους ἀναγνωρισθέντες ὡς ὕμνηται αὐτοῦ, ἀμφοτέροι Ζακύνθιοι,
ἀμφοτέροι ἀπωτέρας κρητικῆς καταγωγῆς, ὀρθόδοξοι, γεννηθέντες ἀπὸ τετα-
ραγμένας οἰκογενείας, σπουδάσαντες ἐν 'Ιταλίᾳ, καὶ οἱ δύο ζήσαντες εἰς τὸ
ἐξωτερικὸν καὶ οἱ δύο οὐδόλως ἢ ἐλάχιστα γνωρίσαντες τὸν χῶρον ὅπου
ἐξειλήχθησαν τὰ πολεμικὰ τῆς 'Επανάστασεως γεγονότα. Ὅμως τόσον διά-
φοροι καὶ τόσον ἀντίθετοι εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῆς 'Ελευθερίας, τοῦ 'Ελληνι-
σμοῦ, τῶν κοινωνικῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ 'Αγῶνος. Θὰ ἦτο
δύσκολον νὰ συνοψίσωμεν τὰ κατ' αὐτούς, ἀλλὰ θὰ ἐπιχειρήσωμεν μίαν
ἀδρὰν σκιαγραφίαν. Ὁ πρῶτος ἐξ αὐτῶν ἀνεδείχθη ἀμέσως καὶ ἐπεκράτησε
μονίμως, ὁ Σολωμός. Ὁ δεύτερος ἐλησμονήθη ταχέως, ἤμισυν αἰῶνα δὲ
μόνον μετὰ τὴν σύστασιν τοῦ πρώτου 'Ελληνικοῦ βασιλείου ἀνήχθη εἰς τὴν
ἐπιφάνειαν καὶ καταριθμεῖται ἔκτοτε μετὰ τῆς πρώτης πεντάδος τῶν Νεοελ-
λῆνων συγγραφέων, ὁ 'Ανδρέας Κάλβος.

Ὁ Διονύσιος Σολωμός² εἶχεν εὐγενῆ καταβολὴν καὶ λαϊκὸν ἐκ
μητρὸς αἷμα, ἀνεμείχθη δ' ἐντός του ἡ εὐαισθησία καὶ ὁ ἥρωισμός. Ἡ
προσωπικὴ του στάσις εἰς τὴν ζωὴν ἦτο εὐαίσθητος, ἡ θεωρητικὴ στάσις
του ἔναντι τοῦ 'Ελληνισμοῦ γενναία. Ἐκδεμονεύετο ἀκόμη ὅταν ἤρχισεν ἡ
'Επανάστασις, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ἑτεροθαλὴς ἀδελφός του (ἀλλ' ὄχι ὁ ἴδιος ὁ
Ποιητὴς) ἦτο μεμνημένος. Ἐξῆσε τὰ γεγονότα μακρόθεν καὶ ἐκ τοῦ σύνεγ-
γυς, καθὼς ἡ ἀγγλοκρατουμένη Ζάκυνθος δὲν εἶχεν ἐπισήμως τὸ δικαίωμα
νὰ βοηθῇ τοὺς ἐπαναστάτας τοῦ Μοριά καὶ τῆς Ρούμελης, ἀλλ' ἐπλημυρίζετο
ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ τὴν ἔζησαν, συνωμώτας, ἀγωνιστάς, πρόσφυγας,
φιλέλληνας περαστικούς καὶ ὁ καπνὸς τῆς πυρίτιδος τοῦ Μεσολογγίου συνανέ-

1. Αὐτόθι, Β', σ. 54.

2. Πρβλ. τὴν μακρὰν εἰσαγωγὴν μου (βιογραφίαν καὶ ἐρμηνείαν τοῦ ἔργου καὶ
τῆς προσωπικότητος τοῦ Σολωμοῦ) εἰς τὸ βιβλίον μου: Διονύσιος Σολωμός, 1954
(Βασικὴ Βιβλιοθήκη).

μειγνύετο μετὰ τῶν ἀρωμάτων τῆς πολυανθοῦς νήσου. Ὁ Ποιητὴς ἔζησε τὴν ἀγωνίαν τοῦ 'Αγῶνος εἰς ὅλας του τὰς φάσεις, δὲν ἀπῆλπισε, δὲν ἤλατ-
τώθη τίποτε ἐντὸς του, οὔτε ἀπὸ τὰς καταστροφάς, τὴν ἔνδειαν καὶ τὰς ἀτυ-
χίας, οὔτε ἀπὸ τὴν διχόνοιαν τῶν μαχομένων καὶ τὴν φιλαρχίαν τῶν. Ὁ
'Αγὼν συνετέλεσε νὰ ἔλθῃ ὁ Σολωμὸς πλησιέστερον πρὸς τὸν 'Ελληνισμόν
ὥς ἔκφρασις, ὥς παιδεία, ὥς γλῶσσα. Ἐγραψε καὶ πρὸ αὐτοῦ τὴν νεοελλη-
νικήν, ἀλλ' ὅταν ἀπέθηκε τὰς ἀπερισκεψίας τῆς νεότητος, τὸν τίτλον τοῦ
κόμματος, τοὺς αὐτοσχέδιους στίχους, ἐπροχώρησεν εἰς τὴν ἔνθεον σύνταξιν τοῦ
'Εθνικοῦ μας Ὑμνου, τοῦ τότε κληθέντος Ὑμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν. Τὸν
Ὑμνον σημειωτέον ἔγραψεν ἀνευθείας εἰς τὴν Ἑλληνικήν (ἐνῶ καὶ ἀργό-
τερον ἀκόμη πολλάκις μετέφραζεν εἰς τὴν γλῶσσαν μας τὰς εἰς τὴν ἰταλικὴν
συλλήψεις του). Τότε ἐξυπνήσαν μέσα του οἱ Ἕλληνες, ἡ Ἐλευθερία, ὁ
Πίνδαρος, αἱ ἀρχαῖαι ἀναμνήσεις τῶν τριακοσίων τῶν Θερμοπυλῶν καὶ πρὸ
παντὸς ὁ Ὅμηρος. Αἱ ὁμηρικαὶ ἀπηχήσεις τοῦ σολωμικοῦ κειμένου δει-
κνύουν ὅτι ὁ Ποιητὴς ἐβάπτισεν εἰς τὸν μεγάλον ἐπικὸν ποταμὸν τῆς παρα-
δόσεως τὴν γραφίδα του, εἰθισμένην τὸ πρὶν εἰς μικρὰ εἰδύλλια καὶ εἰς
δαντικὰ γυμνάσματα. Διὰ τὸν Σολωμὸν Ἐλευθερία καὶ Ἑλλὰς ταυτίζονται,
ἡ Ἐλευθερία εἶναι βγαλμένη ἀπὸ τὰ κόκκαλα τῶν Ἑλλήνων (τῶν ἀρχαίων
δηλονότι) τὰ ἱερά, ἀπὸ τὰς μεγάλας θυσίας καὶ τὴν μακραίωνα τοῦ ἔθνους
μας παράδοσιν, ὁ ἴδιος ἀποκαλεῖ ἑαυτὸν φιλελεύθερον καὶ παρομοιάζει πρὸς
τὸν Θηβαῖον ποιητὴν

Φιλελεύθερα τραγούδια σὰν τὸν Πίνδαρο ἐκφωνῶ.

ἔχει δὲ τὴν ὑπερφηφάνειαν καὶ τὴν αὐτοπεποίθησιν τῶν 23 ἐτῶν νὰ φωνάξῃ
πρὸς τοὺς λησμονημένους (ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς ποὺ μᾶς ὑπέθεταν νεκροὺς
ἀπὸ τὸ 146 π.Χ.) προγόνους μας :

*ὦ τριακόσιοι ! σηκωθῆτε | καὶ ξανάλθετε σὲ μᾶς
Τὰ παιδιὰ Σας θέλ' ἰδῆτε | πόσο μοιάζοντε μὲ Σᾶς. (στρ. 78)*

Ὁ Ὑμνος, ἐπικολυρικὸν σύνθεμα, ἔχει καὶ σκιώδη διήγησιν περὶ τῆς
ἀλώσεως τῆς Τριπολιταῆς, τῆς μάχης τῆς Κορίνθου (τῆς ὁποίας ἔπιναφέρει
εἰς τὴν λαϊκὴν λαλιὰν τὸ ἀρχαῖον ὄνομα ὁ Ποιητὴς), τῆς πρώτης πολιιο-
κίας τοῦ Μεσολογγίου, τῶν κατὰ θάλασσαν κατορθωμάτων τοῦ Ἀγῶνος
τοῦ 1822 ἰδίᾳ, τῆς θυσίας Γρηγορίου τοῦ Ε', τελειώνει δὲ μὲ τὸν γνωστὸν
ἐπίλογον, ὅπου ἡ Διχόνοια ἀπειλεῖ νὰ καταστρέψῃ τοὺς καρποὺς τῶν ἀγώ-
νων καὶ ν' ἀφανίσῃ τὴν Ἐπανάστασιν, ὁ δὲ Ποιητὴς συμβουλεύει ὥς Θεό-
γνις ἢ ἀρχαῖος μάντις τοὺς ἀγωνιστὰς νὰ ὁμονήσουν καὶ ν' ἀντιμετωπίσουν
ὅλοι μαζὶ τὴν Ἱερὰν Συμμαχίαν :

*Πόσο λείπει στοχασθῆτε | πόσο ἀκόμη νὰ παρθῇ.
Πάντα ἡ νίκη, ἂν ἐνωθῆτε, | πάντα ἐσᾶς θ' ἀκολουθῇ. (στρ. 150)*

Τὰ γεγονότα εἰς τὸν Σολωμὸν ἐξήρθησαν χωρὶς σύνδεσμον πρὸς τὰ πρόσωπα, τὰ κόμματα, τὰς ἐπαρχίας, τὴν διαίρεσιν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν, ναυτικῶν καὶ πεζομάχων, νησιωτῶν καὶ Μοραϊτῶν, χωρὶς καμμίαν ὀνομαστικὴν ἑξαρσιν ἥρωος ζῶντος. Καὶ αὐτὸς ὁ νεκρὸς μάρτυς Γρηγόριος ὁ Ε' εἶναι ἀπλῶς ὁ Πατριάρχης (στρ. 132). 'Εταὶ ὁ Σολωμὸς εἶδεν 'Ελλάδα, 'Ελευθερίαν καὶ 'Επανάστασιν ἐκδικήτριαν, ἀποβλέπουσαν εἰς τὴν ἀνάστασιν τοῦ Γένους, ἀλλὰ πέρα πάσης συνδέσεως πρὸς πρόσωπα καὶ καθημερινὰ περιστατικά. Ἡ Ποίησίς του αἰωνίζει τὸ μέγα θαῦμα τῆς 'Αναστάσεως, τοὺς ἐργάτας θὰ ἀξιολογήσῃ καὶ κατατάξῃ μετὰ ταῦτα ἡ 'Ιστορία, ἐνῶ αὐτὸς συγχωρεῖ τὰς χρονικὰς ἀνθρωπίνας ἀδυναμίας χάριν τοῦ αἰωνίου, τοῦ ἀπολύτου ἀγαθοῦ τῆς 'Ελευθερίας. Τοῦτο δὲν ἐμποδίζει νὰ τρέφῃ ἀπεριόριστον θαυμασμόν πρὸς τὸν *"Ἡρώα*, νὰ σιγᾷ τὸν διδάσκαλον, τὸν διανοούμενον, τὸν θεωρητικόν.

Καὶ ἐν συνεχείᾳ ἡ μόνη περίπτωσις κατὰ τὴν ὁποίαν ὠνόμασεν *"Ἡρώα* καὶ κατεδίκασε τοὺς λογίους εἶναι ἡ τοῦ Μάρκου Μπότσαρη εἰς τὴν ὁμώνυμον θείαν ᾠδὴν, ὅπου ὁ Σουλιώτης νεκρὸς πλέον παρομοιάζεται μὲ τὸν νεκρὸν ἐπίσης *"Εκτορα*, τὸν ὑπερασπιστὴν τῆς γενετιέρας του Τροίας, καὶ ὁ θρῆνος τῶν Τρώων πρὸς τὸν θρῆνον τῶν εἰς τὸ Μεσολόγγι κλεισμένων παντοδαπῶν 'Ελλήνων. Μακρὰ ὁ φθόνος ποὺ ἀκολουθεῖ τοὺς ζῶντας, στὴν πλάκα τοῦ τάφου τοῦ Μάρκου θὰ καθήσῃ ἡ Δόξα μονάχη.

'Ἦδη ἀπὸ τῆς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου ὁ Ποιητὴς συνέλαβε τὸ μεγάλο ἀτελές του σύνθεμα τοῦ « Χρέους », τὸ ὅποιον ἔφθασεν μέχρις ἡμῶν ὡς « 'Ελεύθεροι Πολιορκισμένοι » εἰς τρία σχεδιάσματα, ἀσκήσεις ἀναβάσεως τῆς ἀνωτάτης τεχνικῆς ἐκφράσεως, τῆς τελειώσεως τὴν ὁποίαν δύναται νὰ ἐπιτύχῃ ἡ ἄμεσος σύλληψις λόγου καὶ μουσικῆς.

Μία χούφτα ἀνθρώπων πίσω ἀπὸ μίαν ντάμπια, τὸ μικρὸ ἄλωνακι τοῦ Μεσολογγίου, δὲν ἤδυνάτο νὰ εἶναι ἐν ἁπλοῦν καθημερινὸν ἐπεισόδιον τοῦ 'Αγῶνος τοῦ 1821, τῆς ἀνθρωπίνης πάλης χάριν τῆς 'Ελευθερίας. Τί ἦτο ἐκεῖνο ποὺ ἐνεψύχωσε τοὺς φθαρμένους, τοὺς πεινασμένους, τοὺς δυστυχισμένους σωματικῶς πολεμιστὰς καὶ τὰ γυναικόπαιδα, ἐξ ἴσου καρτερικὰ καὶ γενναῖα, πίσω ἀπὸ τὴν τάφρον καὶ ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν ἀπέλιδα λιμνοθάλασσαν, ὅπου ματαίως ἀνεμένετο νὰ φανῇ ὁ ἑλληνικὸς στόλος; Ποία ἦτο ἡ δύναμις ποὺ ἐπυργώθη μέσα εἰς αὐτὰ τὰ ρικνὰ σώματα, ἐχιλιαπλάσισε τὰς ψυχάς, ἐχαλύβδωσε τὰ στήθη, ἐστείρευσε τὰ δάκρυα, ἔκαμε νὰ λησμονήσουν τὴν πεῖναν, νὰ σβήσουν τὰ ὄνειρα τῆς ζωῆς; Ἦσαν μέσα ἐκεῖ λεβέντες καὶ παρθένοι ποὺ ὠνειρεύθησαν καὶ αὐτοὶ νὰ ζήσουν, νὰ παντρευτοῦν, νὰ βυζιάξουν μὲ τὰ στήθη των παιδιὰ, νὰ χορέψουν, νὰ αἰσθανθοῦν τὴν ζωὴν ἕως τὰ ἄκρα καὶ νὰ τῆς δώσουν συνέχειαν. Καὶ τώρα; Τὸ καθῆκον, τὸ χρέος εἶναι αὐτὸ ποὺ ἐδυνάμωσε τοὺς πειραζομένους ἀπὸ τὴν ἀνοιξιν, τὴν συνέχειαν

τῆς ζωῆς πολιορκημένους. Σκλάβοι μέσα εἰς τὸν κλοιόν, ἐλεύθεροι ψυχικῶς. Ἡ πρᾶξις των δὲν εἶναι κάτι τὸ καθημερινόν πού θὰ περᾶσῃ καὶ θὰ χαθῇ. Θὰ ἐπαναλαμβάνεται ἀνὰ τοὺς αἰῶνας, ἐφ' ὅσον ἡ ἐλληνικὴ ψυχὴ θὰ αἰσθάνεται τὴν ὑπεροχὴν τῆς ἠθικῆς ἔναντι τῆς βίας, τῆς ιδέας ἔναντι τῆς ὑλικῆς ἰσχύος. Σύμβολον αἰώνιον καὶ ἀκατάλυτον ὡς ἦσαν ἱστορικῶς ἐκ τῆς πράξεως οἱ Πολιορκημένοι, ἐδικαιολογήθησαν ἠθικῶς ἀπὸ τὸν Ποιητὴν καὶ κατέστησαν ἰδέα τοῦ ἀγωνιζομένου Ἑθνους, τῆς χθὲς, τῆς σήμερον, τῆς αὔριον.

Ἄλλ' ἐὰν ὁ Ποιητὴς ἐπάλασε διὰ βίου διὰ τὴν μορφικὴν διατύπωσιν τοῦ συνθέματος, τοῦτο μαρτυρεῖ ὅτι δὲν ἀπέστη ἀπὸ τὴν πίστιν τῆς συλλήψεώς του, ἀπὸ τὴν ἀξιολόγησιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀγῶνος. Τοῦτο δεικνύει καὶ ἡ εἰς ἰταλικὴν μορφήν παραδοθεῖσα ἀσύγκριτος σύλληψις τῆς Ἑλληνίδος Μητρὸς (Madre Greca), πού παρουσιάζεται χήρα ἀγωνιστοῦ μὲ παιδὶ ἀρσενικὸ εἰς τὴν κούνια. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ λίκνον κρέμεται τὸ σπαθὶ τοῦ πολεμιστῆ - πατέρα

Μακρὸς ὁ λάκκος π' ἀνοιξε καὶ κλεῖ τὸν γίγαντά μου

τὸ βρέφος ἄκακον χαμογελᾷ, βυθισμένον εἰς τὰ ἀγγελικὰ ὄνειρα τῆς ὀλιγομήνου ἡλικίας του καὶ ἡ μητέρα τοῦ δίνει τὰς μεγάλας παραγγελίας διὰ τὸ μέλλον. Πλήρης αἰσιοδοξίας καὶ ἀγωνιστικοῦ πνεύματος συνεχίζει αὐτή, ἡ ἀντρογυναικα, τὰς παραγγελίας καὶ τοὺς σκοποὺς τοῦ πολεμάρχου. Καὶ διὰ νὰ μὴ ἀθετήσῃ αὐτὰ τὰ μεγάλα παραγγέλματα τῆς Ἐπαναστάσεως ὁ υἱὸς πού θ' ἀνατραφῇ ἐν εἰρήνῃ πλέον, παίρνει ἡ μάνα εἰς τὰ χέρια της τὸ βρέφος, προχωρεῖ πρὸς τὸ πεδῖον τῶν μαχῶν ὅπου ἀκόμη εἶναι ἀδιάλυτοι οἱ καπνοὶ τοῦ πολέμου, διὰ ν' ἀναπνεύσῃ ἡ φύτρα της τὸν ἀέρα τῆς μάχης. Καθὼς κλίνει πρὸς τὸ γέρμα της ἡ ζωὴ του, ὁ Ποιητὴς ἀφήνει πρὸς τοὺς συγχρόνους του ὀδωνικοὺς Ἑλληνας τὴν παραγγελίαν ὅτι οἱ ἀγῶνες τοῦ Ἑθνους δὲν ἐτελείωσαν.

Ὁ Ἀνδρέας Κάλβος¹ φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως πλησιέστερος πρὸς τὸν κατὰ παράδοσιν Ἑλληνισμόν, οἰκειότερος πρὸς τὰ ἀρχαῖα κείμενα, τὰ ἀρχαῖα δνόματα, καὶ αὐτὴν τὴν γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν ρυθμίζει κατὰ τρόπον ἀνάλογον πρὸς τὴν ψυχικὴν του ἰδιορρυθμίαν. Μοῦσαι, ἀρχαῖοι θεοί, Νηρηίδες, μυθολογούμενα, τοπωνύμια καὶ ἱστορικὰ γεγονότα γνωστὰ ἐκ τοῦ

1. Πρβλ. τὰς μελέτας μου: Ἀνδρέας Κάλβος ὁ ἠθικολόγος τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας εἰς τὸν τόμον « Νεοελληνικά, δοκίμια καὶ μελέται », 1953, σσ. 94 - 103 (= περ. « Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση » Β', 1946, σσ. 306 - 309), καὶ: Ὁ Κάλβος καὶ οἱ ἀρχαῖοι, *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, III, 1957 (= Ἀπανθίσματα, 1962, σσ. 163 - 171).

'Ηροδότου καὶ ἄλλων ἱστορικῶν καὶ φιλολογικῶν πηγῶν, ἀπηχοῦνται εἰς τὸν μεγάλοστομον καὶ πεπυργωμένον ἔνθεον λόγον τοῦ Ζακυνθίου τούτου ψάλτου, τὸν ὁποῖον οἱ Νεοέλληνες εἶδον δεύτερον Πίνδαρον, καθὼς ἐξ ἄλλης ὄψεως εἶδον καὶ Ρωμανὸν τὸν Μελωδόν. 'Αλλὰ δὲν εἶναι ἀγῶνες ἀρμάτων ἐδῶ, οὐδὲ 'Ολύμπια, οὐδὲ Πύθια, οὐδὲ Νέμεα. 'Ιερολοχίται εἶναι, ὁ Κανάρης ὀνομαστικῶς, ὁ Λόρδος Βύρων, οἱ ἥρωες καὶ οἱ ὑποτιθέμενοι προδότες τοῦ 'Αγῶνος, οἱ σφαγέντες ἀδίκως εἰς τὴν Χίον καὶ τὰ Ψαρά, τὰ πυρπολικά, ἡ 'Ελευθερία, ἡ Δόξα, ἡ Διχόνοια, δίπλα εἰς ἱερούς καὶ μουσικοὺς τόπους τὸν 'Ελικῶνα, τὸν Κιθαιρῶνα, τὸν 'Ολυμπον καὶ τὸν Παρνασσόν. Τὸ ἱστορικὸν ὑπόστρωμα τῶν εἴκοσιν ᾠδῶν τοῦ Κάλβου, αἱ ὁποῖαι ἐγράφησαν εἰς ὀριμωτέραν ἡλικίαν ἀπὸ ἐκείνην πού ὁ Σολωμὸς ἔγραψε τὸν 'Υμνον, εἶναι εὐρύτερον, ἀπτότερον, μολονότι ἡ σκοπιὰ ἐκ τῆς ὁποίας εἶδε καὶ ἔγραψεν ὁ ποιητὴς ὑπῆρξε πλέον ἀπομεμακρυσμένη. 'Ολον δὲ τὸ ἔργον ἔχει χρονικὸν ὄριον μέχρι τοῦ 1826, ὅτε ὁ Κάλβος γνωρίσας ἐκ τοῦ πλησίον τὴν πραγματικότητα καὶ ἀπογοητευθεὶς ἐσίγησε, προφανῶς προτιμήσας διὰ τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς γραφίδος νὰ αὐξήσῃ τὸν φιλόσοφον λόγον καὶ νὰ ὤφελῃ τοὺς σπαρassoμένους 'Ελλήνας.

'Εὰν ἡ μεγαλοπρέπεια τοῦ Κάλβου, ὀφειλομένη εἰς τὰς ὑψηλὰς εἰκόνας, τὸ ἀπαράμιλλον ἐπίθετον τοῦ λόγου του, συνήθως εἰλημμένον ἐκ τοῦ ἀρχαίου λεξιλογίου, εἰς τὸν σύντομον ρυθμόν, εἰς τὸν ἀντιδημοτικὸν τρόπον τῆς ἐκφράσεως καὶ εἰς λογικὴν ἀρθρωσιν τῶν συναισθηματικῶν του ἐκδηλώσεων, ἐάν, λέγω, ἡ μεγαλοπρέπεια τοῦ Κάλβου κρίνεται ἱερατικῇ ὡς τοῦ Πινδάρου, λείπει παντελῶς ἡ χάρις τῆς δημοτικῆς διηγήσεως καὶ τῆς κρυσταλλίνης διαυγείας καὶ συνάμα ἀπλότητος τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, ἐκ τῶν ὁποίων ὠφελήθη ὁ Διονύσιος Σολωμός. 'Ο Κάλβος εἶναι τραχύς, ἀγέλαστος, ἀμείλικτος, ἐχθρὸς τῶν τυράννων δολιοπλόκων, ἐχθρὸς πάσης κακῆς βασιλείας, ἐμποτισμένος κατὰ βάθος ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τῆς Γαλλικῆς 'Επαναστάσεως, κοινωνικὸς ἐπαναστάτης, μεταφέρων τὴν ἀντιπάθειάν του πρὸς τοὺς δυνάστας, τοὺς οἰουσιδήποτε δυναστεύοντας τὴν ἀνθρωπίνην σκέψιν καὶ βούλησιν, κατὰ τῶν Τούρκων, τῶν ἀμαθῶν, ἀνελευθέρων 'Αγαρηνῶν. 'Επὶ πλέον εἰς τὸν Κάλβον αὐτὸν τὸν ὀρεινὸν 'Ιακωβῖνον, δὲν ὑπάρχει ὁ Χριστιανισμὸς τοῦ Σολωμοῦ, συνδέσαντος τὴν Θρησκείαν καὶ τὴν 'Ελευθερίαν, τὸν 'Ελληνισμὸν πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, ἀκριβῶς ὅπως τοὺς συνέδεον αἱ διακηρύξεις τῶν 'Εθνικῶν Συνελεύσεων καὶ τῶν 'Επαναστατῶν. Εἰς τὸν Σολωμὸν ἐρμηνεύεται ὁ θεοφοβούμενος Κολοκοτρώνης, ὁ δημορικὸς Μπότσαρης, ὁ ἀνυπότακτος Καραϊσκάκης. 'Ο Κάλβος βλέπει μέσφ τῆς ἐπαναστατικῆς ἰδεολογίας εἰς ἣν εἶχε μνηθῇ καθυστερημένος, μετὰ τοὺς ναπολεονεῖους χρόνους, ἐξ ἀντιδράσεως πιθανῶς πρὸς τὴν πουριτανικὴν βρεταννικὴν κοινωνίαν εἰς τὴν ὁποίαν εἶχε ζῆσει, καὶ ἡ ἰδεολογία

του εἶναι ἐπιβίωσις τοῦ ἐπαναστατικοῦ παρελθόντος τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος!

Εἰς τὸν Σολωμὸν χαμογελᾷ πάντοτε ἡ ἐλπίς τοῦ Παραδείσου, τῆς Κρίσεως καὶ τῆς δικαιοσύνης, ἡ ἀνάστασις τῶν νεκρῶν. Εἰς τὸν ὑλιστὴν Κάλβον ταῦτα εἶναι σεβαστὰ ὡς λατρεῖα τοῦ πλῆθους, ἀλλὰ ξένα πρὸς τὴν ἰδικήν του ἀμφιβολίαν. Δι' αὐτὸν ὑπάρχει ἡ Ἀρετὴ δὲν ὑπάρχει ἡ ἀνταπόδοσις. Ἐνῶ ὁ πιστὸς Σολωμὸς προβάλλει ἐν τέλει τὴν γερμανικὴν ἠθικολογικὴν σύλληψιν τοῦ Χρέους (καθήκοντος) διὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν θυσίαν τοῦ Μεσολογγίου, ὁ Κάλβος ἀναβαίνει τὰ δύσκολα βουνὰ τῆς Ἀρετῆς, τῆς πολυμόχθου ἀριστοτελικῆς ἀρετῆς, κατὰ βάθος ἀπελπis.

Μεγάλοι χρόνοι! Μέγιστα ἐπιτεύγματα, εὐρόντα μεγάλους ἐρμηνευτάς. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις ἐξύπνησε τὴν μνήμην, τὴν συνείδησιν τοῦ ἔθνους, ἀνέστησε τὴν ἡχὴ τοῦ ἐπικοῦ καὶ τοῦ ἱστορικοῦ λόγου, τὴν ἀνάγκην τῆς ἀπομνημονεύσεως ἐς αἰὲ τῶν μεγάλων κατορθωμάτων, τῆς σημασίας τῶν ὁποίων εἶχον ἐπίγνωσιν καὶ οἱ λόγιοι ἀλλὰ κυρίως οἱ ἀδάμαστοι ὀλιγογράμματοι ἄνθρωποι τῆς δράσεως. Ποῖος θὰ ἦτο ὁ Ἀγὼν ἐὰν τὸ μέγα πρότυπον καὶ ἱνδαλμα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ὁ Μαραθὼν, ἡ Σαλαμίς, αἱ Θερμοπύλαι, οἱ ναυμάχοι καὶ πεζομάχοι, ὁ Αἰσχύλος, ὁ Πίνδαρος, ὁ Σιμωνίδης ἀπουσίαζον, ἐὰν δὲν εἶχεν ἀπομνημονεύσει ὁ Ἡρόδοτος τὴν ἐκστρατείαν τῶν ἀπειραριθμῶν Περσῶν καὶ τὴν ἀπεγνωσμένην ἀντίστασιν τῶν ὀλιγαριθμῶν Ἑλλήνων; Ἐὰν ἡ κυματίζουσα μορφή τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου δὲν εἶχε γίνεи θρύλος καὶ λαϊκὴ διήγησις καὶ πίστις;

Δὲν ἀρνοῦμαι ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἐνεψύχωσε βασικῶς τοὺς Πατέρας ἡμῶν ἀγωνιζομένους ὑπὲρ τῆς Ἑλευθερίας, καὶ ἀπόδειξις τὸ τοῦ Γέροντος τοῦ Μοριά «Εἶδα τὴν Παναγίαν στὸν ὕπνο μου ἀπόψε καὶ μοῦ εἶπε πὼς θὰ ἐλευθερώσῃ τὴν Ἑλλάδα. Δὲν μπορεῖ ὁ Θεὸς νὰ πάρῃ πίσω τὸ λόγο του». Ὁ Χριστιανισμὸς ὑπῆρξεν ἡ παρηγορία καὶ ἡ ἐμψύχωσις. Εἶχε βοηθήσει τοὺς ραγιαδες νὰ διαχωρισθοῦν ἀπὸ τοὺς μουσουλμάνους καὶ νὰ μένουν Ἕλληνες. Ἀλλ' ὁ Ἑλληνισμὸς ἐνεψύχωνε καὶ τοὺς λογίους καὶ τοὺς ἀπλοῦκοὺς ἀγωνιστάς, κανεῖς δὲν ἦτο ποὺ νὰ μὴ ἐγνώριζεν ὅτι εἰς αὐτὸν τὸν τόπον ἐμεγαλουργήσαν οἱ ἀρχαῖοι, ἐπολέμησαν μεγάλους στρατοὺς, ἤγειραν κατορθώματα αἰῶνια, τῶν ὁποίων ἡμεῖς οἱ νεώτεροι εἴμεθα ζηλωταί. Καὶ τὸ πνεῦμα αὐτὸ διεχύθη εἰς τοὺς ἱστορικοὺς, τοὺς ἀπομνημονευματογράφους τοῦ Ἀγῶνος καὶ εἰς τοὺς μεγάλους τοῦ Ποιητάς. Καὶ τὸ Πνεῦμα αὐτὸ ζῇ ἐν συνεχείᾳ καὶ μέχρι σήμερον, καὶ παρὰ τὰς προσκαίρους διακυμάνσεις, διαφωνίας καὶ δυσκολίας τὰς ὁποίας διήλθομεν καὶ διερχόμεθα, ἐγγυᾶται ὅτι ἡ ψυχικὴ ἐνότης τοῦ ἔθνους εἶναι ἀρραγῆς καὶ ὅτι τοῦτο αἰσθάνεται ἐνιαῖον ὅχι ἀπλῶς διὰ τὴν σύμπτωσιν τῶν συμφερόντων του καὶ τῶν προσκαίρων του καθημερινῶν ἐπιδιώξεων, ἀλλὰ διὰ τὴν αἰωνίαν, τὴν ἀκατάλυ-

τον, τὴν παντοδύναμον παράδοσιν, ἡ ὁποία ἐνώνει ἐντὸς μας τὴν ἐλπίδα τῆς 'Αναστάσεως, τὸν πόθον τῆς 'Ελευθερίας καὶ τὴν ἀνάγκην τοῦ φιλοσοφεῖν: τὸν Χριστόν, τὴν Πατρίδα καὶ τὴν Παιδείαν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: 'Ο Βλαχογιάννης εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν του εἰς τοῦ Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη 'Απομνημονεύματα (ἔκδοσις Β', 1947), σσ. 1-96 (συμπληρώματα Λίνου Πολίτη), διέλαβε καὶ περὶ ἄλλων ἀπομνημονευματογράφων τοῦ 'Αγῶνος καὶ δὴ τοῦ Τερτσέτη καὶ τοῦ Φωτάκου.

'Ο αὐτὸς καὶ εἰς τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὰ 'Ενθυμήματα Στρατιωτικὰ τοῦ Ν. Κ. Κασμούλη, Α', 1940, ἰδίᾳ σσ. κς'-μθ', δπου ἐπὶ κρισις τῶν «καλαμαράδων», καὶ κρίσις διαφόρων ἀπομνημονευματογράφων. 'Αποσπάσματα διαφόρων συγγραφῶν, βιογραφίας καὶ βιβλιογραφίαν μετ' ἐμπεριστατωμένης Εἰσαγωγῆς (σσ. 47) περιέχουν οἱ δύο τόμοι «Τὸ 'Απομνημόνευμα» (1453-1953) Α'-Β', 1953 τοῦ Γ. Π. Κουρούτου (Βασικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 44).

Βιβλιογραφικὴν ἀναγραφὴν τῶν 'Απομνημονευμάτων τῆς 'Ελλην. 'Επανάστασεως ὑπὸ Β. Β. Σφυρόερα, βλέπε εἰς ΜΕΕ, Συμπλήρωμα Α', 1957, σσ. 641-642. 'Ανάλυσιν διαφόρων τόμων 'Απομνημονευμάτων ἐκδοθέντων ὑπὸ 'Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτη εὐρίσκει τις εἰς ΔΙΕΕ ΙΑ', 1956, σσ. 310-313 καὶ ΙΒ', 1957-1958, σσ. 348-360.

Πρβλ. καὶ Σ. Κουγέα, 'Ηρωικὰ κείμενα τοῦ 'Αγῶνος, ΠΑΑ 28, 1953, σσ. 425-433.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΛΑΚΗΣ